

Jylland, således kunne Mogens Gøye i 1531 skrive: »I mit eget og Erik Banners len er almuen ganske stille og vel tilfreds, men udi den nørre og vestre egn her udi landet kan eders Nåde ikke tro, så underlige de ere til sinds«. Endelig er det næppe uden betydning, at det var her, Skipper Clement gik i land og gav bøndernes oprørsvilje en samlet ledelse og en legitimation i kampen for den fordrevne konge.

Lars Tvede-Jensen mener at arbejde inden for en marxistisk tradition, men en historieopfattelse, der bygger på isolerede, opsplittede elementer og ekstremt monokausale forklaringer er aldeles umarxistisk. Det er ikke den økonomiske forklarings forrang, der er den afgørende forskel mellem marxismen og den borgerlige historievidenskab, men derimod opfattelsen af den historiske virkelighed som en modsætningsfyldt helhed, hvor de enkelte faktorer, økonomiske som andre, kun kan forstås under helhedens perspektiv. Marxistisk historieopfattelse indebærer materialisme, dialektik og totalitet – hos Lars Tvede-Jensen er kun materialismen til stede.

Ingela Kyrre

HELGE GAMRATH: Roma sancta renovata. Studier i romersk byplanlægning i det 16. århundredes anden halvdel med særligt henblik på Sixtus V's pontifikat (1585–1590). Kbh., Danmarks lærerhøjskole, 1986. 209 s. + planchebind.

Det var med glæde og udbytte, at jeg modtog fakultetsrådets opfordring til at bistå ved bedømmelsen og forsvaret af Helge Gamraths doktorafhandling.¹ Det var også delvis overraskende, eftersom jeg ikke er historiker af fag, men arkitekt af uddannelse og med by- og regionplanlægning som speciale. Det er for mig vigtigt at understrege, at både indenfor den faglige praksis i by- og regionplanlægning og naturligvis ikke mindst i uddannelsen, er historiske og socioøkonomiske studier og forskningsarbejder blevet helt uundværlige forudsætninger for selve fagområdet udvikling og praktiske virksomhed. Personligt betragter jeg en voksende indflydelse fra de humanistiske og samfundsvidenskabelige fag som afgørende for mit fags fremtidige virksomhed og betydning.

Med denne baggrund og med disse erfaringer vurderer jeg den foreliggende disputats som et pionerarbejde indenfor mit eget arbejdsfelt

¹ Anm. gengiver de to officielle opponenter's indlæg (det sidste afkortet) ved disputatsforsvaret ved Odense Universitet, 13. juni 1986.

og som en værdifuld faglig håndsrækning på tværs af formelle fakultets-skel.

Helge Gamraths afhandling er for så vidt i sig selv fagligt grænseoverskridende. Den behandler resultaterne af en stedfunden specifik urbaniseringsproces og byplanpraksis fra en svunden tid, hvis resultater endnu i dag er så iøjnefaldende, at de ikke blot har markant bybygningshistorisk betydning, men også har aktuel planlægningsfaglig værdi som forskningsemne.

Det er vel ikke uforståeligt, at det er afhandlingens to første kapitler, der ud fra mine faglige forudsætninger er de mest umiddelbart vedkommende. Det drejer sig dels om redegørelsen for 14- og 1500 tallets forudgående byudvikling og byggearbejder og dels – på denne baggrund – om fremstillingen af den sixtinske periodes meget omfattende og hastigt planlagte og gennemførte anlægsarbejder og byggevirksomhed.

Til værdien af denne fremstilling tjener ikke mindst den betydelige samling historiske bykort, delplaner, forarbejder, prospekter og arkitekturgengivelser, der følger afhandlingen som et vigtigt bilag. Dette store bilagsmateriale er i sig selv en yderst værdifuld dokumentsamling. Det er i betydeligt omfang et nyt eller lidet kendt billedstof, og det har under alle omstændigheder en særlig nyhedsværdi i sin sammensætning og forbindelse med disputatsens emnebehandling. Den foreliggende tekniske gengivelse yder dog ikke materialet fuldt retfærdighed. Dette billedmateriale fortjener en meget mere forfinet reproduktionsteknik, end det er muliggjort i den foreløbigt tilgængelige udgave af afhandlingen.

Som dette dokumentationsmateriale foreligger, fremstår det som »billed«-noter til disputatsens tekst, og de er derved uundværlige som løbende oplysninger til tekstforståelsen. Men utvivlsomt kunne materialet få øget forklarende og oplysende værdi gennem en mere selvstændig redaktion med en uddybende og sammenbindende billedtext, således at billeddokumentationen kunne fremstå som en parallelt løbende fremstilling og fremhævelse af urbaniseringsprocessens faser og forløb før og under Sixtus V's pontifikat, hvilket jo er et af disputatsens hovedtemaer.

Meget centralt og som et andet hovedtema i afhandlingen er naturligvis også kap. 5 – om Sixtusperiodens religiøse og kirkepolitiske oprustning, herunder videreførelsen af syvkirke-skikken og tilrettelægningsen og den kraftige udbygning af Capella-processionerne.

Dette kapitel har til hensigt at fremstille de ideologisk-funktionelle forudsætninger for anlægget af de samtidige store ligeløbsgader, opstillingen af de ægyptiske obelisker, frilæggelsen af de antikke søjler og gennemførelsen af de nye store bygningsanlæg.

Den mere indgående gennemgang af pavebullen af 13. febr. 1586,

hvor disse processionser beordres, giver ikke blot en fremstilling af det pavelige program for den kirkelige bods- og fromhedsmæssige mobilisering af Roms befolkning, men det er også et program for selve pavestolens og kardinalernes mere aktive bodspraksis. At Sixtus V selv fuldhjertet deltog i denne fromhedsøvelse og folkeliggørelse af kirkens liv synes klart dokumenteret, og at det ikke i samme grad var tilfældet med kardinalerne og hans egne efterfølgere på pavestolen, synes også at fremgå med tydelighed. Skildringen af de omfattende og langvarige processionser og de ofte vanskelige klimatiske forhold, hvorunder de blev gennemført er nøgternt dokumenteret og livfuldt behandlet.

Jeg synes, at det er værdifuldt, at Helge Gamrath i sin afhandling har formået at give et meget indtrængende billede af Sixtus V i dennes korte embedsperiode – både som menneske og kirkefyrste og som kirkelig og samfundsmæssig reformator og bygmester. Af ringe byrd og ud af fattige kår fremtræder Sixtus V som en usædvanlig og ganske mærkelig og enestående personlighed blandt 1500-tallets række af i høj grad markante paver.

Hans forhold til sine to forgængere – Pius V og Gregor XIII er også interessant og karakteristisk. Han havde, som også fremhævet, et utvivlsomt nært forhold til Pius V, der gjorde ham til kardinal og gav ham betroede poster, og hvis åbne og socialt prægede engagement Sixtus selv videreførte. Helt anderledes var åbenbart hans forhold til Pius V's efterfølger Gregor XIII, hvis 13 år lange periode må have været en mærkelig ventetid. At Sixtus i sin kardinaltid – som påpeget i afhandlingen – omkring 1580 kom i direkte modsætning til Gregor er ikke nøjere forklaret, men har i mine øjne en særlig interesse, fordi Sixtus som pave på et tidspunkt efter igangsættelsen af Lateranbyggeriet med stor styrke fortsætter Gregor XIII's byggeri på Quirinalhøjen til et paladsbyggeri af større og mere komplekst format end Lateranpaladset. Dermed ændres, så vidt jeg kan bedømme, i nogen grad synspunktet vedr. det samlede system af ligeløbsgader, men først og fremmest vedr. den byplanmæssige lokaliserings- og centraliseringsproblematik for byen Rom som helhed. Men dette særlige punkt vil jeg vende tilbage til.

Hvad der også er bemærkelsesværdigt ved Sixtus V som person er hans meget tætte og vedvarende samarbejde med den arkitekt – Domenico Fontana – som var knyttet til ham fra hans kardinaltid. Selv om Fontana som arkitekt både var habil og privilegeret, så opnåede han jo ikke – som også påpeget i afhandlingen – den geniets glorificering som f.eks. Bramante, Rafael og Michelangelo opnåede i første halvdel af århundredet.

Det er jo allerede under Julius II fra 1502–13 at disse 3 kunstneriske

sværvægttere trækkes til Rom, og det er under Paul III fra 1534–50, at Michelangelo i Rom efter sit endelige brud med Firenze – udfører sit livs afsluttende storværker, nemlig fra 1536 – Dommedagsfresken i det sixtinske kapel fra 1538 – planerne til Kapitolanlægget, fra 1544 fuldførelsen af Farnesekomplekset og fra 1547 ledelsen af Peterskirkens byggeri efter Sangallos død og med udgangspunkt i og udbygning af Bramantes hovedide. Men flertallet af disse kendte kunsteriske præstationer og anlægsopgaver var, indtil sidste trediedel af århundredet, enkeltstående værker uden tydelig urbanistisk sammenhæng.

Der er jo også afgørende forskelle på bybygningens opgaver i Rom – i henholdsvis slutningen af 1400-tallet, første halvdel af 1500-tallet og anden halvdel af 1500-tallet. I 1400-tallet gjaldt det, så vidt jeg kan bedømme, primært stabiliseringen af Vatikan-området, dvs. omdannelsen, udbygningen og befæstelsen af pavedømmets fornyede residens og de dertil knyttede sakrale anlæg. I første halvdel af 1500-tallet var det byfornyelsens forskellige opgaver og den successive omdannelse af den middelalderlige bydel, der dominerede, og i anden halvdel var det frem for alt byudviklingens store opgaver, den nye infrastruktur, den øgede vandforsyning, de store vejanlæg, byggemodningen af nye arealer og tilvejebringelsen af en ny centerstruktur for byen som helhed.

Det var opgaver af denne art som Dominico Fontana forestod og gennemførte i et rasende tempo indenfor Sixtus V's godt og vel 5-årige pavetid, og så vidt man kan forstå med hans pisk over nakken. De fremtrædende anlægsarbejder var først og fremmest Aqua Felice – den nye og forbedrede vandforsynings store monument, rejsningen af de 4 obelisker, gennemførelsen af Via Felice, den nye ligeløbsgade fra Sante Croce til Santa Maria Maggiore med videreførelsen over Quatre Fontane til Trinita dei Monti, byggeriet af det nye Lateran-palads og udbygningen af Ouirinalkomplekset. Og endelig var han også medarbejder på færdiggørelsen af Peterskirkens kuppel, der blev indviet næsten umiddelbart før Sixtus V's død. Naturligvis har der været dramatik, raseri, misundelse og kævl omkring en monopolbeskyttet virksomhed af dette gigantiske format. Og det ender da også med Fontanas flugt fra Rom efter Sixtus' død af angst for de mange modstandere.

Jeg syntes, at det er et utroligt spændende og oplysende stof Gamrath har været i stand til at samle og dokumentere. Her er rigelig historisk dokumentation og dramatik til et romanoplæg, som en Thorkild Hansen eller en Ebbe Kløvedal kunne fortsætte med. Fremstillingen af personrelationerne og de biografiske oplysninger fremmer i høj grad forståelsen for de handlingsmættede processer, som kendetegner det behandlede tidsrum. En egentlig kritisk vurdering af dette tilgrundliggende store

historiske kildemateriale og dets benyttelse ligger uden for min faglige kompetence. Men den bybygningsmæssige arkitekturhistoriske dokumentation er for mig tilfredsstillende, selv om materialet naturligvis kan give anledning til forskellige tolkninger.

Netop på baggrund af Sixtus V's store aktivitet og stærkt personligt prægede periode, men også for at afrunde de meget vigtige 1500-tals begivenheder i Roms og pavedømmets historie, kunne man have ønsket sig en kort præsentation og karakteristisk af de hastigt på hinanden følgende fire paver, der afløser Sixtus V og som afslutter århundredet. De tre første sad, så vidt jeg ved, hver for sig kun omkring et års tid. Hvad skyldtes det? Var det mon virkelig dødeligt vanskeligt at afløse en så dynamisk personlighed som Sixtus V?

Jeg har nogle bemærkninger til afhandlingens to midterste kapitler III og IV. Helge Gamrath har fundet det rimeligt efter de to indledende bygningshistoriske og bygeografiske afsnit at give en sammenhængende redegørelse for den kirkepolitiske udvikling og den katolske reformbevægelse under hele 1500-tallets række af dramatiske udenrigshistoriske hændelser. Det er muligt, at det i en historisk-samfundsvidenskabelig disputats, med et tidsmæssigt stærkt begrænset emne, som der her er tale om, er den redaktionelt rigtige placering af denne mere generelle redegørelse.

Men for mig, der kommer med en anden faglig tilgang til emnet, har disse to kapitler en særlig værdi som en overordnet regionalhistorisk introduktion til det detaljerede behandlede hovedemne. Det rejser derfor spørgsmålet om disse to kapitler – måske i en ændret redaktion – burde have været indledende kapitler til disputatens tre hovedafsnit – kapitlerne I, II og V?

Hvad angår hovedemnet – de store gadeanlæg, pladsdannelserne og byggeriet i Montiregionen, så er jeg helt enig med Gamrath i, at man forgæves søger efter en samlet forud gennemtænkt plan, dikteret af renæssancens byidealer. Det synes tilstrækkeligt dokumenteret i behandlingen af kildematerialet. – Men forbilleder og påvirkninger var naturligvis til stede fra de forudgående planlægningsperioder i 1500-tallets Rom.

Ligeløbsgader var anlagt eller gennemført flere steder tidligere i århundredet allerede under Julius II bl.a. med Bramantes medvirken – og senere Rafaels. Og radialveje, symmetrisk grupperet og fokuserende mod monumenter og pladser har Rom i ældre og bedre udgaver end i Montiregionen. Først og fremmest i de 3-strengede såkaldte 'gåsefødder'. Den store, der udgår fra Piazza del Popolo og den lille, der udgår fra Ponte St. Angelo.

Og en egentlig bygge lov – eller en bebyggelsesmæssig reguleringslov –

fik Rom i 1574 under Sixtus' forgænger Gregor XIII. Som Gamrath fremhæver, var den Roms byggemæssige grundlov helt frem til 1870, og den blev en af de vigtigste forudsætninger for Roms udvikling fra katolsk middelalderby til barokby.

Ligesom Gamrath mener heller ikke jeg, at det er de personlige grunderhvervelser ved Santa Maria Maggiore i Sixtus' kardinalperiode og hans jordpolitiske interesser, der er dominerende for de store anlægsarbejder. Men disse forhold har naturligvis været medvirkende som argumenter for byggemodningen af området bl.a. i forbindelse med anlægget af Aqua Felice, den store nye vandforsyning til Montiområdet og den øvrige by.

Og selv om det klare og veldokumenterede hovedformål med Sixtus' store anlægsvirksomhed har været en genoplivelse og udvikling af de kirkelige processioner, med oldkirkerne og de pavelige paladser som de vigtige fixpunkter i processionerne, så er der ikke nogen overbevisende tydelige spor af sluttede ringveje og sammenkædede gadeforbindelser, der kunne lede processionerne i en fast rute. I betragtning af den snævre tidsramme for gennemførelsen af anlæggene og det mylder af uigennemførte anlægforslag, der fremsættes i perioden, så må man i hvert fald med de praktiske erfaringer som byplanlægger karakterisere Montiplanlægningen, som en lykkelig improvisation i forbindelse med et enkelt storslået tema, nemlig anlægget af den 3–4 km lange Via Felice, der i et ligeløb skulle forbinde Sante Croce og Santa Maria Maggiore med Trinita dei Monti og fortsætte mod Roms vigtigste nordlige byport ved Pizza del Popolo.

Hvad der knyttede sig af planlagte eller regulerede gader og nye bygningsanlæg hertil – f.eks. forbindelserne til Lateran-komplekset og Quirinalpaladset fra Santa Maria Maggiore og Colosseum, det var i mine øjne mere en ad hoc udnyttelse af anlægs- og byggemuligheder, der bød sig under vejs med henblik på at fremhæve de kirkelige monumenter og de nye pavelige paladser, men også – som f.eks. anlæggene i forbindelse med den nye bydel Borgo Felice – for at fremme byggemodningen i hele Monti regionen.

Det er min erfaring, at formuleringen af byplanteorier og -metoder i mange tilfælde beror på en systematisering af ønsker eller en overfortolkning af virkeligheden og af de faktiske forhold. Sixtus V's fremragende hovedindsats var at *gennemføre en strukturplan for en byudvikling, der forenede ideologiske og funktionelle ønsker og krav, som tillige kunne fremme en byggemodning*. Dertil føjede planlægningen en række orienteringsmæssige fixpunkter af original opfattelsesmæssig og æstetisk værdi for byen som helhed. Opstillingen af de store obelisker og frilægningen af de antikke søjler må

betragtes som en genial improvisation, der skabte nye rumbegreber og bymæssige oplevelser. Den svejtsiske arkitektur- og byplanhistoriker Gideon har kaldt Roms obelisker og søjler for »rumabsorberende medier« (Space-absorbing media) hvad der i mine ører er en meget fin karakteristik.

På grundlag af Gamraths store arbejde synes det ganske klart, at Sixtus V (og også hans arkitekt Fontana naturligvis) under den hastige eksplosionsagtige aktivitet har været tvunget til stadig opmærksom nytænkning og planændringer under de beslutninger, der måtte tages – men stadigvæk med en fastholdelse og tydeliggørelse af den store principielle hovedide – nemlig processionsforbindelsen mellem de vigtigste sakrale centre og pavelige residenser og disse anlægs integration i byens større helhed.

Når jeg nævner dette forhold er det naturligvis fordi jeg som gammel byplanlægger selv kender til ændringernes nødvendighed under planernes virkeliggørelse. En sådan ændring eller nytænkning kan også have gjort sig gældende omkring 1587 i en forskydning af Sixtus' opmærksomhed og aktivitet fra Lateran-komplekset til Quirinalpaladset og Monte Cavallo. Byggeplanerne for Lateranpaladset, opstillingen af obelisker her, reguleringen og gennemførelsen af ligeløbsgaderne fra Colosseum og Santa Maria Maggiore (bl.a. reguleringen af Via Merulana som var anlagt af Gregor XIII) var blandt Sixtus' allerførste planer, og disse dispositioner føjede sig smukt til Via Felices store forløb.

Derimod kan det tænkes, at vanskelighederne ved at videreføre Via Felice til Piazza del Popolo og Roms vigtigste byport har skabt usikkerhed i planlægningen. Også fordi dette lange gadeforløb ikke gav tilstrækkelig forbindelse og integration med de gamle centrale bydele. Måske gav det også en usikkerhed, at Lateranpaladset lå for afsides som monumental bymæssig paveresidens. Disse forhold tilsammen kan have øget opmærksomheden overfor byggemulighederne ved afslutningen af den ældre tværgående ligeløbsgade Via Pia på Quirinalhøjen ude ved Monte Cavallo. Og det kan have fremmet kuriens jordkøb herude og planerne om en udbygning af Gregor XIII's lille palads fra 1583 til en mere imponant og centralt placeret Quirinalresidens.

Dermed får også krydsningspunktet mellem hoved- og tværakse sin særlige monumentalitet med de 4 fontæner. Her sker til den ene side tilslutningen til Pius IV's vejanlæg og Michelangelos Porta Pia – og i den anden retning ud for Monte Cavallo har vi mødet med det gamle Roms antikke bykærne, det nye Kapitolanlæg og forbindelsen til den overlevede middelalderby. Endelig forliges Sixtus V jo herude som bygherre med sin gamle modstander Gregor XIII.

Jeg ved ikke, hvad Gamrath vil sige til dette løbske ræsonnement. Men vi må vel alle indrømme at hele Quirinalpaladsets store kompleks, der idag med sit lange brede trappeforløb spænder ud over et af de store terrænspring i Rom, har opnået en storslået monumental placering som det centrale forbindelsesled mellem det nye og det gamle Rom. Det ville være interessant helt at få klarhed over planforberedelserne og stadierne for udbygningen af dette store anlæg, der i første omgang færdiggøres i begyndelsen af 1600-tallet, og som endelig afsluttes omkring 1730, halvandet hundrede år efter Sixtus V's død. Her i bykærnen, der også i dag forbinder alle perioder i Roms udvikling, har vi vel i virkeligheden den ideale afslutning på Sixtus V's mageløse byplanlægning.

Lad mig slutte her. – Jeg kunne tilføje flere kommentarer, som kan bevidne, med hvor stor interesse og respekt jeg har studeret Gamraths disputats, og hvor megen inspiration den har ydet mig. Det gælder iøvrigt også andre af Gamraths arbejder – ikke mindst det vægtige bind, han har skrevet i 6 binds værket om Københavns historie. Jeg er også på mit fags vegne glad over den tværfaglige dialog, der som her kan udspille sig mellem en historiker og en byplantekniker. Så jeg er i dobbelt forstand en taknemmelig opponent.

Ole Thomassen

En lidt uærbødig beregning røber pavernes gennemsnitligt stigende alder ved valget, fra 53 år ved Martin V.s valg 1417 til 71 år ved Benedikt XIV.s i 1740. Brudfladen ligger i reformtiden 1550–1605, da alderen steg til 64 år. Til gengæld faldt regeringsperioden fra 9.5 år i 1400-tallet til 4.5 år i reformtiden. En forklaring ligger vel i, at det apostolske sæde var et valgmonarki og udsat for fremmed – habsburgsk og fransk – pression; reformkirken udartede blot ikke til reaktionært gerontokrati, men karakteriseres vel bedst som dynamisk absolutisme.² Den seriøse konklusion er, at den katolske reform og modreformationen bæres af en ældre, forventeligt mere konservativ generation, hvis erfaringsgrundlag formes en menneskealder, før de opnåede tiaraen.

Ejendommeligt nok opfyldt Sixtus V ved sit valg 1585 præcist aldersgennemsnittet, ligesom hans pontifikat ved en skæbnens ironi blev omtrent af gennemsnitsvarighed, skønt i alle henseender udover middel-

² Europas verdslige monarker var i 1500-tallet kun 25–28 år ved tiltrædelsen. Den nærmeste parallel er de venetianske doger.

målet. Det er om denne bemærkelsesværdige paveskikkelse og hans storslåede anlægs- og reformvirksomhed Helge Gamraths disputatsafhandling handler.

Allerede indledningen fastslår de mange og uafklarede momenter i Roms eksplosive vækst i anden halvdel af 1500-tallet og specielt i Sixtus V.s aktivitet. Hovedproblemerne formuleres i fire punkter: (1) Kortlægningen af bygge- og anlægsvirksomheden, (2) dens historiske og topografiske forudsætninger, (3) fortolkningen af de idémæssige incitamenter til og forudsætninger for de enorme arbejder og (4) endelig udpegningen af de drivende kræfter. På baggrund af nutidens interesse for den internationale byudvikling – fra både demografiske, sociale, funktionelle og kunstneriske synspunkter – er emnevalget både centralt og krævende. Det forudsætter på én gang interdisciplinære studier og forsøg på at forene primær analyse og syntese. Afhandlingen bliver derved usædvanligt tesepræget.

Tidligt i vort århundrede betonedes den nederlandske byhistoriker J.A.F. Orbaan og herefter den tyske kirkehistoriker L. von Pastor, at Sixtus V.s byplanlægning foregik efter renaissanceidealer, et synspunkt senere forskning (især Jean Delumeau) har gentaget. Forf. viser, at denne opfattelse var influeret af samtidens officielle historiografi og af aprioriske begreber om renaissancens idealby, *città del sole*. Senere antog C.D'Onofrio i anlægsarbejderne at kunne identificere en 'liturgisk ringvej', ikke af renaissanceform, men af middelalderlig støbning, omkring S. Maria Maggiore og at anlæggene i Monti-området tjente den nybagte nepotfamilies, Peretti'ernes interesse. Begge opfattelser afvises som utilstrækkeligt begrundede og uden sammenhæng med den urbanistiske helhed.

Forf.s egne teser går ud på, at (1) gadenettet omkring S. Maria Maggiore skulde tjene den regelmæssige, pavelige festprocessionsvirksomhed mellem *le sette chiesi*, byens hovedkirker fra oldtiden, (2) at Sixtus V.s aktivitet og reformer sigtede mod at systematisere *la riforma cattolica* og udadtil *la controriforma* og at kanalisere den spontane, folkelige religiøsitet ind i officielt kontrollable baner til befæstelse af Roms position som katolsk verdenscentrum. (3) Endelig tjente de store byggearbejder ved Lateranet og Vatikanet monumentaliseringen af den vordende, pavelige fyrstemat, ligesom Palazzo Quirinale skulde fungere som alternativt centrum for den pavelige *curia*.

Desværre præciseres og diskuteres det gennemgående nøglebegreb, urbanisme – *urbanistica* – egentlig først i résuméet, her i tilslutning til moderne fransk forskning. Urbanisme defineres tværfagligt; den inddrager politisk, social og økonomisk historie, retshistoriske, kulturhistoriske

og kunsthistoriske elementer samt topografi.³ Meget forenklet kunde man karakterisere den moderne urbanisme som universel og funktionel i den mening, at den analyserer og fortolker strukturer, strukturændringer og forandringsdynamik. Allerede indenfor den givne afgrænsning er det en ganske krævende opgave, som forudsætter interdisciplinære studier, detailundersøgelser og syntese. Som helhed er programmet konsekvent og overbevisende gennemført, selvom den karrige afslutning ikke helt udnytter de »interessante perspektiver for undersøgelse af den romerske urbanismes mulige afsmittning på enevældens europæiske fyrstestæder«, som vel allerede foreligger.

Ejendommeligt nok præges Madrid snarest af planløs vækst; intet af mastodontpaladserne, Filip II.s Escorial 1563–84 og Olivarez' og Filip IV.s Buen Retiro i 1630'erne kædes ind i nogen synlig, urbanistisk sammenhæng. Det raffinerede, habsburgske katolsk-imperiale program blev henvist til interieurer til opbyggelse for hoffet og fremmede potentater og diplomater.⁴ Den fyrsteligt farvede urbanisme udenfor Italien – og de italienske residenser – befæstes vel tidligst af Henrik IV og Sully i Paris, den vordende absolutismes og stormagts Mekka. Kontrasterne er tankevækkende, og de kunde allerede her have tjent til perspektivering af reformpavernes – og specielt Sixtus V.s – udadvendte program, som demonstrativt manede alverden til katolsk reform og modoffensiv.

Et arbejde på så mange forskellige planer kræver også behandling af flere forskellige kildetyper, skriftlige og monumentale, og at de anlægshistoriske resultater føjes ind i en helhed ved kritisk udnyttelse af den øvrige forskning. En central kildegruppe er naturligvis det bevarede monumentmateriale, der ligesom kortmateriale og ikonografiske vidnesbyrd behandles med den rette betoning af, at det *også* indeholder informative eller tendentiøse islæt. At behandlingen er både historisk og arkitekturhistorisk tilfredsstillende har Ole Thomassen allerede fremhævet.

Fra bygningshistoriske synspunkter synes regnskabsserierne stort set udtømt. At de – skønt »de mest pålidelige kilder«, som det hedder lidt lapidarisk – for forf.s ærinde ikke er særligt givtige, kan vel ikke undre. De afspejler også en anden virkelighed, den finanshistoriske, og den er ikke mindre interessant, fordi den giver muligheder for at vurdere, hvorledes de vekslende paver – komplementært eller alternativt – har prioriteret

³ Og 'metropoliseringsprocessen', kunde man tilføje, residensstædernes stadig mere dominerende position i forhold til andre byer.

⁴ J. Brown & J. H. Elliott, *A Palace for a King: The Buen Retiro and the Court of Philip IV*. New Haven & London 1980 (rpt. 1986).

byggevirksomheden i forhold til andre opgaver, som også indgik i reformprogrammet.

En hovedkilde har derimod været de (også tidligere) flittigt benyttede, romerske *avvisi*, som efter sagens natur kræver indgående afprøvning. Generelt tilslutter Gamrath sig Orbaans og Delumeaus vurdering, at de viser sig at være pålidelige, hvor de kan kontrolleres, også selvom journalister gik for at være *menanti*.⁵ Denne konklusion svarer til forf.s egne iagttagelser, men han bedyrer tillige, at han kun vil udnytte deres efterretninger om konkrete forhold og kun, hvor de lader sig efterprøve.

Det er sandsynligt, at forf.s konklusion er rigtig, selvom både de ukomplette udgivelser og noteapparatet ikke altid gør det let at følge hans kritiske arbejde. Men heldigvis har han langt fra holdt sig til den informative kildeudnyttelse. Disse *avvisi* fungerede nemlig trods censur og irritation over ondsindede journalister som kanaler for menings- eller hensigtsytringer fra paven, kurien eller endog gesandter; og dem har forf. ofte kunnet benytte til at kaste lys over stemninger og holdninger i det sixtinske Rom, også hvad anlægsvirksomheden angår. Og det samme gælder den kuriale ceremonimesters diarier, som bruges til at kortlægge den pavelige processionsvirksomhed, og som heller ikke er fri for gnavne meningstilkendegivelser. Selvom forf. altså kunde have støttet læseren ved flere citater, er hans holdning helt den kritisk skolede historikers.

Afhandlingens bærende led er naturligvis de primære undersøgelser af 'den sixtinske urbanisme' og 'Sixtustidens processioner', kortlægningen og forløbet af de mange byggearbejder og den fornyede og intensiverede, kirkelige aktivitet i fulde monumentalthistoriske rammer. Tilsammen underbygger de to kapitler overbevisende antagelsen af, at det var religiøst-funktionelle behov, som styrede Sixtus V.s byændringer, men tesen kædes også ind i horizontale og vertikale perspektiver, ved tilbageblik til tidligere pavers såre begrænsede byggevirksomhed og ved indpassning i den katolske reforms idégrundlag i bredeste mening. Grundsynspunktet er, at den sixtinske urbanisme fik sin form og farve gennem pавens personlige, dynamiske indsats.

Analysen af pavebullen 13. febr. 1586 – *Egregia populi romana* – får dermed en central funktion. Paven anbefalede genoptagelse i rensket form af fordums tiders besøg ved oldkirkens basilikaer og martyrkirker. For at forebygge protester fra kuriens magelige prælater beretter han (noget sangvinsk), at vejene til basilikaerne var blevet udvidet eller nyanlagt, men forf. fastslår også, at pавens mange kirkevandringer »bestyrkede

⁵ J. Delumeau, *Vie économique et sociale de Rome dans la seconde moitié du XVIe siècle I*. Paris 1957, s. 25–36.

ham i planerne om nye og bedre forbindelsesveje ud fra personlige og praktiske iagttagelser».

Såvidt det kan konstateres forsømte Sixtus V aldrig nogen procession, men analysen af bullen underbygger antagelsen af modstand i kardinalkollegiet, og den stadfæstes til overflod af samtidens *avvisi* og ceremonimesterens irritation. Det er da vel muligt, at modstanden bidrog til, at det sixtinske program gik i glemmebogen efter 1590, selvom endnu pave Clemens VIII opretholdt traditionen i mere behersket omfang.⁶ Det bliver dog alligevel et åbent spørgsmål, om ikke den sixtinske virksomhed kommer til at fremtræde som et for isoleret intermezzo, fordi hans efterfølgere af ydre og indre grunde prioriterede det apostolske sædes opgaver anderledes end han, men uden at tabe målet af syne.

Som helhed giver den brede tolkning en mere rationel forståelse af bygningsaktiviteten og Sixtus V.s øvrige bestræbelser, som indkredses i kap. V, for at genskabe Roms status af *albergo della religione*. Allerede Pius V og Gregor XIII havde forsøgt at genoplive processionstraditionerne til markering af glædelige udenrigske begivenheder, Lepanto, Bartholomæusmassakren osv. For Sixtus lå det afgørende i, at den kirkelige processionsvirksomhed – den reformerede *capella papale* – føres ud på gaderne således, at den spontane og lidt ældre, folkelige religiøsitet (under ledelse af bl.a. Filippo Neri) kanaliseredes ind under officielle auspicer, og at traditionen i overensstemmelse med modreformationens og den katolske reforms idégrundlag bevidst blev knyttet til oldkirkelige normer (med Cesare Baronio som nøgleskikkelse). Såvidt er argumentationen alsidig og fyldestgørende;⁷ konklusionen kan derfor også med rette understrege, at alle disse mange elementer indgik i et konsistent helhedsprogram, monumentaliseringen af den ekspanderende, pavelige stats- og fyrstemagt.

Det afgørende skal lægges ved Tridentinerkonciliets afsluttende session 1562–63, som lagde den endnu ulmende konciliarisme bag sig og i praksis banede vejen for opbygning af det strenge, pavekirkelige system og for Roberto Bellarmines reviderede, skolastiske pavedoktrin. I overensstemmelse hermed – og stadig med Trento som skel – sonderer forf. mellem den

⁶ L.v. Pator, *Geschichte der Päpste XI*. Freiburg i. B. 1927, s. 25f.

⁷ Kun kirkemusikken savnes og specielt den omstridte placering af Palestrinas Marcello-messe i forhold til Tridentinerkonciliets overvejelser over kunstarternes plads i den rensede liturgi. Når det (s. 109–12) hævdes, at reformkirken også satte sit præg på kunsten (og vist især malerkunsten), må forf. lidt senere indrømme, at de regler, kardinal Borromeo opstillede, ikke fik påviselige resultater, hvorimod Palestrina jo bragte kirkemusikken til perfektion; jf. E. Nyholm, *Arte e teoria del manierismo II*. Odense 1982, s. 7–26; K. Jeppesen i L. Lockwood, ed., *Giovanni Pierluigi da Palestrina: Pope Marcellus Mass*. New York 1976, især s. 118–30.

udadrettede, offensive, men foryngede *controriforma* og den oprindeligt spontane, indvortes *riforma cattolica* med rødder i senmiddelalderens *devotio moderna*, de protoreformatoriske strømninger og humanismen, indtil den adopteres og institutionaliseres af den officielle kirke.

Jean Delumeau har ligeledes betonet generationsskiftet fra en ældre reformbevægelse og den fuldbyrdede kirkereform og modreformationen med *il sacco di Roma* 1527 som skel; kun pavestolens aversion mod at beskikke sit eget hus ved et koncilium i tide forpassede chancen for udsoning med protestanterne.⁸ Med henvisning til Delumeau nævner forf., at reformperioden »er blevet kaldt en kristianiseringsperiode, der for første gang gjorde op med alskens levn af synkretisme og hedensk religionsudøvelse og tro fra middelalderen og oldtiden«, og som denne finder forf. det afgørende i, at man for første gang gjorde forsøg på at forkynde og organisere en veldefineret og homogen kristendom, der kunde »nå frem til og påvirke det enkelte sognebarn og derigennem masserne«.

Delumeaus tese er inspirerende, skønt ensidig, fordi han helt forbigår senmiddelalderens folkelige fromhedsstrømninger; men det er lige hastigt nok, at forf. slår ham i hartkorn med John Bossy, som ikke er utilbøjelig til i højere grad at lægge vægten på både den katolske og de protestantiske kirkers funktion som offentligt disciplineringsinstrument.⁹ Når Gamrath da med henvisning til Bossy mener, at de tre konfessioner således ikke længere kan tolkes som modsætninger, men »som komplementære størrelser«, må det nok tilføjes, at der snarest er tale om mere end religiøs massepåvirkning. I alle tilfælde indordnes folkereligiositeten under den officielle kirke i opbygningen af den moderne magtstat.

Fra dette synspunkt er det en begrænsning, at Gamrath kun ofrer den pavelige absolutisme og universalisme og den administrative centralisering forholdsvis beskeden opmærksomhed – også af hensyn til spørgsmålet om kontinuiteten og helheden i reformprogrammet til Sixtus V.s efterfølger.¹⁰ En mere indgående sammenligning af hans raffinerede, gammeltestamentligt farvede kirkelige universalisme i bullen *Immensa dei sapientia* 1588 (den tog atter kardinalkollegiet på sengen) og Bellarmines

⁸ J. Delumeau, *Le catholicisme entre Luther et Voltaire*. Nouvelle Clio 30 bis. Paris 1971.

⁹ J. Bossy, *The Counter-Reformation and the Catholic Europe*. Past & Present 47. London 1967, s. 51–70; *The Social History of Confession in the Age of the Reformation*. Transactions of the Royal Historical Society 5. ser. XXV. London 1975, s. 21–38; *Christianity in the West, 1400–1700*. Oxf. 1985.

¹⁰ Gamrath citerer flere af Paolo Prodis ældre arbejder, men ikke hans seneste syntese, *Il sovrano pontifice. Un corpo e due anime: La monarchia papale nella prima età moderna*. Bologna 1982.

skolastisk-kirkelige universalisme havde nok været en messe værd til karakteristisk af det vordende, pavelige monarki.¹¹ Udover det apostolske sædes ejendommelige dobbeltrolle som territorialfyrste og universalkirkens overhoved adskiller den sig ikke fra de øvrige, magtfulde europæiske monarkier – i hvert fald næppe før Urban VIII og de kritiske faser i 1620'erne og 1640'erne.

Under disse synsvinkler bliver det væsentligt, hvorledes forf. udnytter sekundærlitteraturen som ramme omkring sine primære studier. Han har naturligvis kunnet hente væsentlig støtte i von Pastors massive, men apologetiske 'Geschichte der Päpste' og i Delumeaus monumentale socialhistorie.¹² Derudover viser afhandlingen, at han behersker et vældigt opbud af speciallitteratur suverænt, blot med den tilføjelse, at afhandlingens kronologiske og politisk-idéhistoriske dimensioner udfyldes bedre end dens socialhistoriske.

Selvom der ikke længere er grundlag for påstanden om et bevidst byprogram og kontinuitet fra ungrenaissancens til barokens Rom – fra Alberti til Bernini – men for Sixtus V.s vedkommende om et universelt kirkeprogram, er to træk vigtige. Først, at allerede Sixtus IV (1471–84) skærpede den pavelige kontrol med private grundejere, gjorde de endnu kommunale *maestri di strada* til en egentlig bygningskommission og måske kan have gjort tilløb til bevidst byplanlægning.¹³ Reformpaverne genoptog reguleringen; Pius IV skabte en *congregatio super viis, aquis et pontibus*, som Sixtus V endelig omformede til et rent kurialt eksekutivorgan til oppebørsel af skatter og ekspedition af ekspropriationssager og entrepriser. De egentlige planer undfangede hans hellighed selv.

For det andet er det, som Gamrath fremhæver, rigtigt, at lovgivningen favoriserede byens aristokratiske og kapitalstærke kredse ensidigt. Derimod nævnes det ikke, at renaissancepavernes budget endnu ikke forslog til finansiering af omfattende planlægnings- og anlægsarbejder (bortset fra S. Pietro); de måtte stimulere til privat eller kurial finansiering.¹⁴ Et overgangsfænomen var, at Paul III.s nevø takket være nepotismen kunde

¹¹ L. v. Pastor, anf. arb. X. 1926, s. 180 ff.; H. Jedin i X Congresso Internazionale di Scienze Storiche, Relazioni IV. Firenze 1955, s. 70–73; P. Prodi, anf. arb., s. 56, 61–64 osv. Ved de ideologiske isæt tænkes her især på Sixtus V.s anvendelse af Moses-analogier.

¹² L.v.Pastor, anf. arb., især bd. X; J. Delumeau, *Vie économique et sociale de Rome I-II*. Paris 1957–59.

¹³ P. Partner, *Papal Financial Policy in the Renaissance and Counter-reformation*. Past & Present 88. London 1980, s. 21 med note 18; for det flg. H. Gamrath, *Pio IV e l'urbanistica di Roma intorno al 1560*. *Studia romana in honorem Petri Krarup*. Roma 1976, s. 190–203.

¹⁴ P. Partner, anf. arb., s. 55f.; samme, *Renaissance Rome*. Berkeley UP 1979, s. 161 ff.

finansiere Palazzo Farnese, men den systematiske statsfinansiering indledes først af Pius IV og befæstes af Sixtus V og Paul V.

I et ganske kort (også for kort) kapitel redegør Gamrath for Sixtus V.s økonomiske og sociale politik i Rom og kirkestaten med hovedvægten på hans beskæftigelsesmæssige, husholderiske og politimæssige foranstaltninger; og han nævner naturligvis – udover den løbende anlægsfinansiering – hans opbygning af den kæmpemæssige reservefond, *il tesoro di Castel S. Angelo* (ca. 4.2 mill. guldscudi = 12.8 tons guld), finansieret ved statsobligationer, embedssalg og drastiske skatteforhøjelser (i virkeligheden 70% siden 1576).

I overensstemmelse med Delumeau karakteriserer forf. beskatnings-, udgifts- og opsparingspolitikken som uhensigtsmæssig, men henviser i en note til, at Peter Partner har kaldt den pavelige finanspolitik for klog, fordi den gjorde det romerske kapitalmarked til Europas mest stabile.¹⁵ Alle synes at være enige om, at denne linie virkede deflatorisk, og meget taler for at Delumeau har ret i, at det apostolske sædes anlægspolitik i Rom og dets internationale korstog mod kættere og vantro blev et »paradoks hinsides al fornuft«, fordi finansieringen overvejende hvilede på et underbefolket land uden tilstrækkelige produktionsressourcer i ryggen. Alligevel kunne disse kendsgerninger nok have givet stof til lidt eftertanke (som her kun kan skitseres).

For det første er det naturligvis væsentligt, at Engelsborgskatten gjorde pavemagten til en af Europas rigeste fyrster og finansielt »uafhængig af venner og fjender«. Men Sixtus V må nødvendigvis have planlagt på langt sigt; ifølge fundatsen skulde reservefonden tjene pavestolens universelle og territorialstatslige mål og mission. Sixtus V valgte selv at realisere sit anlægs- og kirkeprogram, men skatten gav ham også større international bevægelsesfrihed overfor det spansk-habsburgske formynderskab. Man kunde allerede fra 1571 (Lepanto) nedtrappe pavestolens militære engagement til fordel for subsidieringspolitik; Clemens VIII opgav Sixtus V.s byggeaktivitet til fordel for pavestolens internationale engagement, men systemet korrumpereede først under Urban VIII. Altsammen sikkert principielt kun alternative sider af det samme pontifikale reformprogram, som således nok havde fortjent lidt bredere perspektivering. Uden katolsk reform og finansiell mobilisering ingen modreformation.

For det andet har vi takket været Delumeau et indgående kendskab til Roms og kirkestatens vilkår i anden halvdel af 1500-tallet, men savner

¹⁵ Jf. J. Delumenau, *anf. arb.* I, s. 403–16, 495–97; II, s. 598–649; P. Partner, *Papal Financial Policy*, s. 50f.

senere parallelundersøgelser, som vilde kunne belyse virkningerne af den pavelige fiskalpolitik. Om et stabilt kapitalmarked – i hænderne på den evige stads aristokrati – var lykken, får stå hen. Men en beskatningsbyrde på 6–10% af byens 'nationalprodukt' i 1580'erne må efter tidens forhold uundgåeligt have ført til forarmelse. Ikke blot fordi Sixtus V.s produktionspolitik næppe fik varig betydning i en kæmpeby med permanent underbeskæftigelse og en subsistensløs marginalbefolkning, men også fordi pavehoffet og det pontifikale program forvandlede byen til én stor servicefunktion.¹⁶

Finanssociologisk, socialhistorisk og kulturhistorisk – urbanistisk, om man vil – kommer problemet til at ligge i den omfordelingsproces, der først og fremmest begunstigede det romerske hofs rentiertilværelse og konsumtion, det, man har kaldt 'l'arte nobile del ozio'. Når Gamrath fremhæver, at bygningslovgivningen og kapitalindsatsen blev blandt »de vigtigste forudsætninger for udviklingen fra middelalderby til renaissance- og barokby«, bør det tilføjes, at den også forvandles til et parasitisk forbrugs- og kapitalcentrum fremfor et produktionscentrum – i lighed med eller i modsætning til andre absolutistiske residenssteder.

Sammenfattende har Gamrath ved sine primære studier været istand til at rydde en del ældre fejlfortolkninger til side, og til at give overbevisende forklaringer af Sixtustidens mange anlægsarbejder og kirkeprogram, ikke blot hver for sig, men som en absolut helhed. Argumentationen er konsistent, og de resultater, han når, af væsentlig betydning. Det gælder både de bygningshistoriske undersøgelser, som støttes af det omfattende illustrationsmateriale, og den omhyggelige, men historiografisk lidt idealistiske analyse af Sixtus V.s kirkeprogram. Man kan diskutere om hans forklaringer er helt udtømmende og savner en endnu bredere urbanistisk, politisk og socialhistorisk perspektivering; men én ting må stå fast; at det er en fortjenstfuld og punktvis endda grundlæggende afhandling, som med rette har indbragt sin forfatter doktorgraden.

E. Ladewig Petersen

¹⁶ Sider af denne metamorfose behandles dog nu af T. Magnuson, *Rome in the Age of Bernini I–II*. Sthlm. 1982–86.